

**SCHULTHEISZ EMIL:
THEOPHRASTUS BOMBASTUS AB HOHENHEIM
DICTUS PARACELUS**

**A szöveget sajtó alá rendezték a Magyar Tudománytörténeti Intézet munkatársai,
Gazda István vezetésével.**

Az az orvos, akinek életműve négy évszázadon át foglalkoztatja az irodalmat, lehet vitatott jellemű ember – Paracelsus valóban nem volt gáncs nélküli lovag, sem szent életű aszkéta –, tanításában lehetnek vitatható vagy egyenesen kifogásolható gondolatok, de nem lehet elhanyagolható alakja a tudománytörténetnek. Minden alkalmat meg kell ezért ragadni, hogy munkásságának legalább néhány monumentumát megemlítsük, lehetőleg az újabb kutatások fényében.

Az orvostörténeti, természettudomány-történeti, filozófiatörténeti és vallástörténeti monográfiák, tanulmányok légiója – amelyeknek a központja Paracelsus élete és munkássága, ill. működésének egyes részletei – szinte áttekinthetetlen. Paracelsus azonban nemcsak szimbólum. Működésének és írásainak kétségtelenül igen nagy gyakorlati jelentősége van. Tevékenysége – akár az orvostörténet, akár a kémiatörténet vagy a humanista diszciplínák szemszögéből nézzük – a tudományos szemlélet fejlődésének fontos állomása. Nem elhanyagolható társadalomtudományi szempontból sem. K. Goldammer¹ és K. Bittel² mutatott rá arra, hogy Paracelsus konzekvens hirdetője a szociális gondolatnak, a termékek közös tulajdonbavételének, az egyenjogúságnak és az egyenlő munkakötelezettségének. Sőt, némely munkájában még a földreformra, valamint a munkaidő szabályozásának szükségességére is kitér.

Noha a vele foglalkozó irodalom óriási, a tudománytörténet szempontjából valóban értékesíthető komoly munkák száma nem nagy. Egyik oka ennek a romantikus szemlélet, amely Paracelsusban inkább a tudomány hivatalos képviselői ellen harcoló hőst, mint tudóst kereste. Másik oka – s ez különösen orvosi munkáinak feldolgozására vonatkozik –, hogy kevés kivétellel nem kielégítő orvosi felkészültséggel nyúltak a témához. Márpedig tudománytörténeti rajz a szaktudomány ismerete nélkül csak hamis képet adhat. A harmadik ok a kritikai szövegkiadások hiánya volt. Utóbbi a Sudhoff által megkezdett³ és Goldammer kiadásában, Weimann szerkesztésében folytatott,⁴ igen gondos kiadás megszünteti, s a teljes, pontos Paracelsus-szöveget minden kutató számára hozzáférhetővé teszi, ill. részben már tette.

Az elmúlt években több monográfia és tanulmány jelent meg, amelyek a Paracelsus-kutatás eredményeinek felhasználásával, az eredeti Paracelsus-munkák alapján világítják meg Hohenheim történeti személyiségét s irodalmi munkáját.

A legkitűnőbb összképet mindmáig Walter Pagel könyve nyújtja.⁵ Módszere mindenben megfelel a modern orvostörténet követelményeinek. Alapos forráskritika s bőséges irodalom felhasználásával világítja meg Paracelsust, akit azonban nem „egyedülállóként” mutat be. Az elődök és az előzmények gondos vizsgálata után Hohenheim mint egy fejlődési folyamat legérettebb képviselője jelenik meg.

Pagel könyvének célja a biografikus, filozófiai vonatkozások feldolgozása. Paracelsus szociológiai, teológiai és fiziológiai jelentősége tudatosan háttérbe szorul. Az irodalomban kialakult „csak modern Paracelsus” képet – ez még Sudhofftól ered – Pagel a helyes szintre szállítja le, s Hohenheim forradalmi egyénisége mellett nem hallgatja el előnytelen, a tudomány számára kedvezőtlen vonásait sem. A paracelsusi természetfilozófia egész rendszerét bemutatja; elemzi orvosi szemléletét.

‘Paracelsus a legújabb irodalom tükrében’ című rövid ismertetésem megjelenése óta⁶ a Paracelsus-irodalom nemcsak tovább terebélyesedett, de elmélyültebb is lett. Az időközben megjelent új szövegkritikai kiadás pedig hozzáférhetővé teszi a kutatók számára a hibátlan és hamisítatlan Paracelsus-szöveget.

K. Goldammer joggal hivatkozik arra, hogy a késő középkor és a reneszánsz oly fontos átmeneti időszakának Nicolaus Cusanus mellett Paracelsus a legjelentősebb univerzalisztikus gondolkodója.⁷ Az „uomo universale” humanisztikus ideáljának klasszikus képviselője Hohenheim. Amikor a ma embere csodálattal ír az „uomo universale” egyetemes tudású alakjáról, elismerésébe óhatatlanul némi szkepszis vegyül. Hiszen ma jóformán beszélni sem igen lehet az univerzális gondolkodókról, s az univerzalizmus princípiumának metodikája túlhaladottnak, de legalábbis utópiának tűnik.

Tény, hogy az univerzalizmus tudományos ideálja – utolsó halvány fellobbanását az enciklopédistáknál láthatjuk – visszavonhatatlanul a múlté. Hogyan is tudna egy kutató ma akár csak több humán diszciplínával is a teljesség igényével foglalkozni, a természettudományokról nem is beszélve! A XV—XVI. században azonban még ez az univerzalizmus volt a – bár már akkor is csak kevesek által elért – ideál.

Paracelsus azon kevesek közé tartozott, aki a medicinán, s a kor szokásának megfelelően, ahhoz tartozó természettudományos diszciplínákon kívül a filozófiában és teológiában is olyan járatos volt, hogy ilyen jellegű művei is nem egy tekintetben maradandónak bizonyultak. Ha más nem is igazolná, bizonyítja ezt az e művek felett ma is hevesen dúló vita.⁸

Paracelsus tevékenysége akár az orvostörténet, akár a kémiatörténet, vagy a humanista tudományok történetének szemszögéből nézzük, a tudományos szemlélet fejlődésének fontos állomása. Munkáiban a tudománytörténész négyszáz év múltán is talál gondolati motívumot.

A következőkben a hivatkozott Paracelsus-munkák pontos bibliográfiai adatait nem idézem, ezekre vonatkozóan utalok K. H. Weimann könyvészeti összeállítására.⁹

Paracelsus orvosi munkáit olvasgatva feltűnik, hogy az egyetemességre való minden törekvés mellett – Hohenheim „Leibarznei”-nek nevezi – már korán foglalkozik a sebészettel, ami a kor egyetemi végzettségű orvosa részéről szokatlan, hiszen ismeretes az a szakadék, amely e korszak akadémikus grádusú orvosát a chirurgustól elválasztotta. Vizsgálódásait egyaránt kiterjeszti a praktikus és teoretikus medicina, különösen az anatómia és a kórtan területére. Rendkívül részletesen, igen nagy alaposággal mélyül el a farmakológia és a botanika tanulmányozásában és művelésében. Innen már csak egy lépést kell tennie, hogy az alkémián s részben már a kémián át eljusson az alkalmazott természettudományok egy oly speciális ágáig, mint például a metallurgia.

Ugyancsak a medicinában, közelebbről az orvosi antropológiában merülnek fel Paracelsus számára azok a kérdések, amelyeknek vizsgálata során eljut az asztronómia-asztrológia, majd a meteorológia studiumához. Az egyetemesség gondolata és a részletkutatások összefüggése, különösen a makrokozmosz-mikrokozmosz relációjában, már korai írásának tartott 'Volumen Medicinae Paramirum'¹⁰ című könyvében felbukkan. A medicina és az antropológiai ismeretelmélet néhány, végső elemzésben ugyancsak közös kérdését tárgyalja egy másik korai művében: 'Die Gebärung der empfindlichen Dinge in der Vernunft'.¹¹

Az átfogó teoretikus könyvek mellett ('Opus Paramirum', 'Volumen Paramirum', 'Paragranum', 'Septem Defensiones', 'Labyrinthus Medicorum Errantium')¹² egymásután írja az egyes orvosi diszciplínák részleteit tárgyaló műveit. A számos farmakológiai-farmakoterápiai, gynaikológiai, balneológiai, szifilidológiai etc. munka mellett pedig olyan, addig alig ismert témákkal foglalkozó kéziratait írja meg, mint a bányászbetegségeket tárgyaló könyv ('Von der Bergsucht...')¹³ és az anyagcsere-betegségeket elemző ún. 'Tartarus'-írások.

Ami Paracelsus orvosi szemléletét illeti, ki kell emelnem a kémia dominanciáját. Nem szabad persze elfeledkezni, hogy ez az új kémiai szemlélet sem szabadul meg teljesen az addig uralkodott kórtani felfogástól, a humorál-patológiától. Nem egy helyen találkozunk a kémiai folyadékokkal mint a „humores” pótlékaival. Különösen nagy fejlődést jelent a paracelsusi felfogás az etiológia terén. Az etiológiai monizmus helyét a kórok sokfélesége foglalja el: kémiai, mikrokozmosz, asztrikus-kozmosz, mágikus és nem utolsó sorban a pszichés okok. Orvosi szemléletének jellemző princípiumai a betegség mint önálló entitás, az ontológiai betegségfogalom, a keletkezés elve, funkcionalizmus és dinamizmus az élő testben.

Ugyancsak Paracelsus patológiáját és természettudományos felfogását vizsgálja Alfred Vogt is,¹⁴ aki megpróbálja Paracelsus egész tanát egységnek tekinteni, s a paracelsusi szemlélet és tan fejlődését végigkísérni. Pl. a mikrokozmosz és kémiai princípium, valamint az anorganikus pharmacia előtérbe nyomulása a fiatal Paracelsusnál, ezeknek az ideáknak a gyengülése, s a tradíció fokozott receptiója az öregedő mesternél. Vogt könyvén mégis érződik a Sudhoff-féle felfogás hatása, amikor igyekszik elválasztani Paracelsus orvosi-természettudományos szemléletét annak misztikus-vallásos gondolkodásától, holott a paracelsusi medicinát át- meg átszővi a misztikus-animisztikus gondolat, az „Allbeseeltheit”. Végül is ez Hohenheim centrális világképe.

Paracelsus világképében az „Allbeseeltheit” elvének jelentőségét elhallgatni vagy diminuálni, s így Paracelsust „modernizálni” – mint ahogy azt néhány, főként német szerző teszi – éppoly hiábavaló, mint felesleges munka. Akár a ’De generationibus et fructibus quatuor elementorum’,¹⁵ vagy az ’Archidoxis’, akár a ’De fundamento scientiarum sapientiaeque’¹⁶ című munkáit olvassuk, nyilvánvalóan kitűnik természetfilozófiájában az „Allbeseeltheit” hillozoitikus elve. Ez az „Allbeseeltheit” Hohenheim egyik centrális gondolata, világképének feltétlenül jellemzője. Csak ez a gondolat magyarázhatja az életnek és anyagnak vitalisztikus felfogását. De nem volna érthető enélkül a paracelsusi „keletkezés” elvének dinamikája, minden létező változása sem, annál is kevésbé, mert hiszen a paracelsusi „Allbeseeltheit”-et nem lehet tiszta, minden anyag nélkül való animizmusként felfogni. Hillozoizmus Thalész, Hérakleitosz, valamint a sztoikusok felfogásának felel meg, amely szerint az anyag mint olyan, már eredetileg étellel, lélekkel bír; tehát az érzékelés, az ösztön, esetleg a tudat is, az anyag – illetőleg az atomok – tulajdonságai.¹⁷ Nem kétséges, hogy Paracelsus sok alapvető gondolatot vett át éppen az általa egyébként oly megvetett antik filozófiától, főként az újplatonizmus közvetítésével.¹⁸

Bizonyos szempontból ez az „Allbeseeltheit”-gondolat nem is volt egészen improduktív az akkori medicina számára, annál is kevésbé, mert ennek a „Allbeseeltheit”-nek is volt valami anyagi színezete. Ha egy kicsit behatóbban tanulmányozzuk Paracelsus 1531-ből, tehát érett korából származó írásait, amelyekben a „láthatatlan betegségek”-ről ír, akkor azt látjuk, hogy itt a láthatatlannak nem légüres térben elgondolt fogalmáról van szó, hanem egy olyan kórokról, amely maga ugyan láthatatlan, de idegi úton a test betegségét okozza. Íme a pszichoszomatika csírája! Az ember nemcsak húsból és vérből van, hanem még valami láthatatlan szubsztanciából, amit azonban Hohenheim kifejezetten anyagnak jellemez.¹⁹ Hohenheim mindig hangsúlyozza az empiria és az obszerváció primátusát, de csak a természettudományok relációjában.²⁰ A paracelsusi pszichopatológiával egyébként W. Leibbrand foglalkozik a ’Nova Acta Paracelsicá’-ban.²¹

Természetfilozófiája és vilásképe, antropológiája és orvosi szemlélete nem csekély mértékben antik tradíciókra épül, és középkori forrásokból táplálkozik, amelyet viszont originális gondolatai, merész vonatkozásai és új teóriái alakítanak egészében új szisztémává.

Paracelsus majd minden munkájában találkozunk egy-egy reformgondolattal, amelynek teoretikus elemzése után annak többnyire gyakorlati célját is ismerteti. Reformtörekvéseinek praktikus részét illetően vegyük példának az 'Opus paraganum'-ot.²² Mint ismeretes, itt a medicina négy oszlopként Hohenheim a filozófiát, asztronómiát, alkémiát (amin azonban nem az aranycsinálás mestersége értendő!) és a „virtus”-t jelöli meg. Utóbbi az orvosi virtust, a mai fogalmazásban az orvosi etikát jelenti. Ennek a virtusnak az orvos szociáletikai felelősségtudata – Paracelsus szerint – integratív része. Paracelsus maga, aki mindig egy tökéletes társadalom felé törekedett, tudja, hogy az ember életét a szociális rend határozza meg. Ilyen értelemben beszél a „natürlich gegliederte wachstümliche Sozialordnung”-ról²³ a 'De ordine doni'²⁴ című munkájában.

Mint szociáletikus minden „hamis jótékonykodást” elvileg helytelenít. Minden ilyen szükségmegoldást feleslegessé tenne a „munka rendjének” új szisztémája, egy jobb társadalmi rend, amelyben a munkafeltételek jobbak lévén, védenék az embert, és óvnák egészségét. Hogy ezt az új társadalmat a XVI. század elején vallásos alapról keresi, nem érthetetlen: „Gott will nit, dass Herr oder Knecht unter uns sind, sondern alle Brüder...”²⁵

A fürdőkről írott egyik munkájának ('Baderbüchlein') címében is ott az utalás, hogy ezt a hat tractatust „szegényeknek és gazdagoknak” írta. 'De tempore laboris et requiei'²⁶ című tanulmányában – ez tulajdonképpen a 'Philosophia magna' egyik fejezete – a munka és pihenés szabályait írja le, azt mondhatnám a modern szociálhigiénikus felfogás szerint. Ez a Görlitzben írt kézirat valószínűleg 1533-ban keletkezett, tehát körülbelül a bányászbetegségekről szóló monográfiával egy időben. Ebből a tényből nagy valószínűséggel következtethető, hogy a szociálhigiénés reformjavaslataihoz az impulzust a bányászok szociális helyzetének ismerete adta.

Teljességgel érthető, hogy ilyen „felforgató” gondolatokat tartalmazó kéziratok az inkvizíció lángjának estek áldozatul, s véletlen szerencse, hogy kópiájuk megmaradt. Hohenheim írásainak nagy része csak posztumusz került kiadásra. A legnagyobb elismerés és a szenvedélyes hangú elutasítás között ingadozva, kortársai nemigen tudták Paracelsust megfelelően értékelni. Külön fontosságúak tehát azok a művei, amelyeket saját maga adott ki. Ilyen a 'Grosse Wundartzney',²⁷ amely még a szerző életében két kiadást ért meg (1536 és 1537) és a 'Prognosticon' (1536). A 'Von der wunderbarlichen, übernatürlichen zeychen...'²⁸ című, 1534-ben kiadott műve a legnagyobb könyvritkaságok közé tartozik. Tudomásom szerint mindössze három példánya ismertes: egyik a salzburgi Carolino Augusteum múzeumban (ez kifogástalan!), a másik kettő Münchenben, ill. Glasgow-ban található.

Műveinek első összefoglaló – de nem teljes! – kiadása 1589–1591-ben jelent meg 11 kötetben Konrad Waldkirchnél Bázelen. Ennek új, a sebészeti írásokkal kiegészített folio-kiadása Strassburg-ban 1603-ban hagyta el a nyomdát. A XVII–XVIII. századi újabb kiadások szövege már oly pontatlan, helyenként szándékosan torzított, hogy tudományos szempontból nem használhatók.

Visszatérve még Paracelsus működésére, nem szabad említés nélkül hagyni, hogy reformgondolatait nemcsak írásban, de mindennapi életében sem rejtette véka alá. A lázadó parasztok iránti, túl hangosan nyilvánított szimpátiája miatt kellett Salzburgból 1526-ban igen sürgősen távoznia. A szellemi tespedés és konzervativizmus elleni látványos, könyvégető ellenállása Bazel menekülésszerű elhagyására kényszerítette.

Paracelsus XIX. századbeli újrafelfedezése óta az életéről és munkásságáról szóló irodalom jóformán áttekinthetetlenül növekedett, de még az új és legújabb irodalom is sok vonatkozásban ellentétesen ítéli meg. Életrajzíróit megragadja különös, excentrikus egyénisége, s ez sokakat arra készítetett, hogy a hiányos biografikus adatokat tetszetős hipotézisekkel egészítsék ki.

Hohenheim életrajzához adatokat számos dolgozat szolgáltat, amelyek közül említésre méltók Karl Bittel,²⁹ Ernest Wickersheimer,³⁰ valamint Kurt Goldammer³¹ munkái.

Külön kell szólnom Basilio de Telepnefnak a 'Nova Acta Paracelsica' 1945–46-os évfolyamaiban megjelent cikkeiről, amelyek azt példázzák, hogyan nem szabad orvostörténetet művelni. Paracelsus tanuló- és vándorévei kevésbé ismeretesek. Telepnef néhány dolgozatban összeállítja Paracelsus útjait. Szellemes állításait azonban alig néhány bizonyíték igazolja, úgyhogy írásai végül is használhatatlanok. Cikkei legfeljebb arra jók, hogy ösztönzésül szolgáljanak az ez irányú kutatásokhoz. Paracelsus hazánkban is járt három alkalommal, amint azt Haeser, Magyary-Kossa és Vámosy feljegyzik; az erre vonatkozó adatok azonban még csaknem teljesen feltáratlanok. Mint ahogy értékelésre vár még Paracelsusnak a magyar medicinára gyakorolt befolyása is.

Irodalmi hagyatékával pedig külön foglalkozván filozófiatörténész, vallástörténész, orvostörténész és kultúrtörténész, sok ragyogó, analitikus monográfia és tanulmány látott napvilágot, de minden művét egységes szempontok alapján tárgyaló, szintetikus Paracelsus-értékeléssel nem találkozunk. Ha a tudománytörténet Paracelsus-képe ma tisztultabb is, mint néhány évtizeddel ezelőtt, teljesen tisztán még ma sem áll előttünk Hohenheim fausti alakja.

¹ Paracelsus und die soziale Frage. Carinthia I. 146. 1956. 155–178.

² Ein Sozialprogramm bei Paracelsus. Nova Acta Paracelsica 3. 1946. 72–85.

³ 1933-ig 14 kötet jelent meg

⁴ További 14 kötetre tervezett

⁵ An Introduction to Philosophical Medicine in the Era of the Renaissance. (Bazel–New York, 1958).

-
- ⁶ Horus, 1961. 3. sz.
- ⁷ Der Universalismus des Paracelsus. (Salzburg, 1966). 37.
- ⁸ Id. W. Pagel: Paracelsus and the neoplatonic and gnostic tradition. Ambix, vol. VIII., továbbá K. Goldammer Hohenheimmel kapcsolatos vallástörténeti írásait az Arch. f. Reformationsgeschichte 1954. és 1955. évfolyamaiban.
- ⁹ A „Salzburger Beiträge zur Paracelsusforschung” (1961) 3. füzeteként jelent meg.
- ¹⁰ A Volumen, illetve az Opus Paramirum (1562) a paracelsusi rendszer elveit tárgyalja, barátjának a humanista Vadianusnak ajánlotta. Legtöbb könyvének a címe nem fordítható, csak magyarázható. Paracelsusnak olyan szóalkotásai, szóképei, érthetetlen kifejezései voltak, hogy már a XVI. században is szükség volt egy Paracelsust értelmező szótárra. Legteljesebb ezek között Michael Toxites műve: Onomaticum medicum et explicatio verborum Paracelsi. (Argent, 1574).
- ¹¹ „Az érzékletes dolgok születése az értelemben”
- ¹² „Das Buch Paragranum...” (1565) az orvostudomány alapelemeit ismerteti a Septem Defensiones védőirat az öt ért támadásokkal szemben, a Tévelygő Orvosok Labirintusa a galénoszi orvostant támadó írás.
- ¹³ „A bányászbetegségről”
- ¹⁴ Theophrastus Paracelsus als Arzt und Philosoph. (Stuttgart, 1956).
- ¹⁵ „A négy elem keletkezése és hatása”
- ¹⁶ „A bölcsesség és a tudomány alapja”
- ¹⁷ V. ö. H. Spitzer: Ursprung und Bedeutung des Hylozoismus, 1881
- ¹⁸ Erre vonatkozóan Id. Schultheisz, E.: Die Bedeutung der Philosophie des G Pico della Mirandola für die paracelsische Medizin, Festschrift 16. Paracelsustag. (Salzburg, 1966).
- ¹⁹ [„... das nit allein fleisch und blut der mensch ist sonder noch ein cörper (Sch. E. kiemelése) der den groben augen zu klar (értsd „fein”) ist, in demselbigen die krankheiten ligen und über dis alles di unsichtbaren ursachen diser krankheiten alle...”]
- ²⁰ „Denn das will ich bezeugen mit der Natur: Der sie durchforschen will, der muss mit den Fussen ihre Bücher treten. Die Schrift Wird erforscht durch die Buchstaben, die Natur aber durch land zu land: als oft ein land, als oft ein blatt. Also ist Codex nature, also muss man ihre blätter umwenden...” (Defensiones. IV. Ed. Sudhoff vol. XI. 145.).
- ²¹ 8. köt. 1957. 61–65.
- ²² „A paragranumról szóló mű”; mint 258. jegyz.
- ²³ „A természet fejlődése szerint felépített szociális rend”
- ²⁴ „Az adottságok rendje”
- ²⁵ „Isten nem akarja, hogy urak és szolgák legyenek köztünk, hanem valamennyien testvérek legyünk”
- ²⁶ „munka és a pihenés ideje”
- ²⁷ „A nagy sebészet”
- ²⁸ „A csodálatos, természetfeletti jelenségek”
- ²⁹ Paracelsus und seine Vaterstadt. Carinthia I. 1953. 143
- ³⁰ Paracelsus í Strassbourg. Centaurus I. 1950/51
- ³¹ Neues zur Lebensgeschichte und Persönlichkeit des Paracelsus. (Bázel, 1947).